

ŽODŽIO SEMANTINĖ STRUKTŪRA NOMINACIJOS POŽIŪRIU¹

ALOYZAS GUDAVIČIUS

Šiaulių universitetas
gudavicius@hu.su.lt

Pagrindiniai žodžiai: *žodžio semantinė struktūra, daugiareikšmiškumas, metafora, nominacija.*

Žodžių *daugiareikšmiškumas* – bene visuotinai pripažįstamas dalykas. Šiuo terminu įvardijamas skirtingų reikšmių buvimas viename žodyje, tam tikra jų koegzistencija ir tam tikras žodžio formos ir turinio asimetriškumas: viena forma – skirtingi turiniai. Akivaizdų šio reiškinių universalumo įrodymą matome atsivertę bet kurios kalbos aiškinamąjį žodyną. Daugiareikšmiškumas tam tikra prasme prieštarauja pagrindiniam pasaulio atspindėjimo leksinėje sistemoje principui. Kalba suskaido pasaulį į klases, kurios pavadinamos skirtingais žodžiais (fonetiniais kompleksais). O daugiareikšmiame žodyje galima išvelgti pasaulio integraciją – skirtingos klasės pavadinamos tuo pačiu žodžiu, plg.: „<...> kalba yra konceptualiosios integracijos nuorodų sistema. Tokiu būdu kalbiniai pasakymai greičiau sužadina (sufleruoja) reikšmes, o ne reprezentuoja jas. Polisemija yra šių konceptualiosios integracijos operacijų dinamiškas lydintysis produktas, o ne pačių žodžių statiškas požymis“ (Nerlich, Clarke 2003, 1). Pavyzdžiui, žodis *akis* (pagal DŽe pateikiamas reikšmes²) į vieną visumą sujungia bent jau tokius skirtingus dalykus, kaip a) regėjimo organas, b) nertinė tinklo skylė; mežginio, nyčių kilpa, c) eketė; liūno, ežero akivaras, d) korio skylutė, akyto daikto tuštumėlė, e) važiuojamo ar kokio kito prietaiso šviesa, lempa, f) žiedo ar šiaip kurio daikto blizgus pagražinimas. Toks hiperdenotatas gali būti apibūdintas kaip lengvai išskiriamas daikto apvalios formos elementas, turintis aiškias ribas, skiriančias jį nuo visumos. Savaiame suprantama, kalbinė integracija – tai konceptualiosios pasaulio integracijos išraiška, todėl daugiareikšmiškumo tyrinėjimai gali teikti daug medžiagos kalboje užfiksuotai tautos pasaulio sampratai rekonstruoti.

¹ Pagrindinis straipsnio turinys yra paskelbtas rusų kalba leidinyje *Valoda – 2011. Valoda dažėdu kultūru kontekstė*. Daugavpils: Daugavpils Universitėtes izdevniecība „Saule“, 2011.

² Straipsnyje žodžių reikšmės, definicijos, iliustraciniai pavyzdžiai pateikiami iš *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* šešto (trečio elektroninio) leidimo (DŽe). Kartu pabrėžiame, kad DŽe duomenys yra tik vienas iš galimų kalbos leksikos interpretavimo variantų, nebūtinai visais atvejais pats geriausias.

Žodžio daugiareikšmiškumo samprata ir jo atspindėjimas žodyne priklauso nuo to, kaip suprantama žodžio reikšmė apskritai. Nors praktiškai žodžio reikšmė suprantama gana panašiai ir aiškinamieji žodynai reikšmės definicijų požiūriu nelabai skiriasi, reikšmės teorinis pagrindas kalbininkų suprantamas toli gražu nevienodai. Pastaraisiais dešimtmečiais bene labiausiai paplitusi yra kognityvinės lingvistikos koncepcija, pagal kurią žodžio reikšmė iš esmės sutapatinama su visu mąstomuoju turiniu, kuris gali būti signalizuojamas atitinkamu žodžiu. Vis dėlto kalbinės komunikacijos ir leksikografijos praktika rodo, kad kalbančiai bendruomenei esmingiausia yra tik tam tikra koncepto kaip visuminio žinojimo apie tam tikrą dalyką dalis, kuri ir turėtų būti laikoma žodžio reikšme (plačiau žr. Gudavičius 2009). Iš tikrųjų, kalbėtojai žodžiu (tam tikra garsų seka) pavadina tam tikrą daiktų (reiškinių, požymių ir pan.) klasę (arba jos atstovą), kuri yra susidariusio mentalinio darinio, vadinamo reikšme, pagrindas. Žodžio reikšmė – tai tam tikras psichinis darinys, kylantis, atsirandantis, egzistuojantis iš žinojimo, kas pavadinama ir ką galima pavadinti tam tikru garsų kompleksu – fonetiniu žodžiu. Kadangi pati reikšmė neturi griežtų ribų, tai ir daugiareikšmių žodžių pateikimas žodynuose nėra nuoseklus. Dėl reikšmės ribų neapibrėžtumo dažni atvejai, kai aiškinamuosiuose žodynuose skiriasi tų pačių ar analogiško turinio žodžių traktavimas – pateikiamas nevienodas reikšmių skaičius. Dar dažniau skirtingai pateikiama ekvivalentiškų skirtingų kalbų žodžių semantinė struktūra. Žodį *puta* DŽe laiko vienareikšmiu ir reikšmę apibūdina taip: ‘ant skysčių paviršiaus susidaranti oro pūslė, burbuliukas’, o visiškai semantiškai adekvatus rusiškas žodis *пена* rusų kalbos žodyne SRJa laikomas turinčiu tris reikšmes: ‘balsva burbuliuota masė skysčio paviršiuje, atsirandanti plakant, verdant, rūgstant ir pan.’, ‘burbuliuotos masės pavidalo muilo tirpalas’ ir ‘tirštos balkšvos spalvos burbuliuotos seilės, atsirandančios dėl didelio susijaudinimo, ligos ir pan.’. Kitas rusų kalbos žodynas (Ožegovas, 2008) nurodo tik vieną reikšmę ‘burbuliuota skysta masė’.

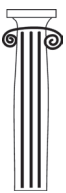
Realiai ir reikšmė, ir pats žodis egzistuoja tik kalbančiųjų sąmonėje (žodynai, gramatikos yra tik jų modeliai), vadinasi, žodžio reikšmės samprata turi būti susieta su žmogaus veikla – kalbine veikla. Tipiška kalbinės veiklos forma yra šnekos aktas, kurio struktūrą sudaro kalbėjimas – teksto kūrimas ir klausymas – teksto supratimas. Leksikografijos praktika, pasakymai *žodis turi tokią ir tokią reikšmę (perkeltinę reikšmę)* akivaizdžiai yra orientuoti į klausytojo poziciją: išgirdęs ar perskaitęs žodį klausytojas suvokia jo reikšmę, kitais žodžiais, supranta, kokia daiktų, reiškinių ir pan. klasė juo pavadinama. Reikšmė tarsi priskiriama žodžiui kaip jo objektyvi imanentinė savybė, tarsi egzistuojanti ne tik žmogaus sąmonėje, bet ir už jos ribų. Kalbėtojui žodžio reikšmė atsiranda iš žinojimo, kad tuo žodžiu galima pavadinti tam tikrą daiktų, reiškinių ir pan. klasę ar jos atstovą. Kalbėtojui aktualus ne klausimas „Kokią reikšmę turi žodis?“ o „Kokiu žodžiu galima pavadinti tam tikrą daiktų ar reiškinių klasę?“. Klausytojo ir kalbėtojo pozicijose aktualizuojami skirtingi žodžio reikšmės aspektai, kuriuos galima būtų vadinti statiniu ir dinaminiu. A. Zalizniak, remdamasi V. Plungiano ir E. Rachilinos darbais, rašo, kad polisemijos aprašymas turi apimti dvi sritis: *a t g a m i n i m o* sritį [воспроизводимого] – kažką panašaus į visumą

baigtinių definicijų, kurias kalbantysis „prisimena“, jei jis žino daugiareikšmio žodžio reikšmę, arba turi įsiminti, jei nori ją žinoti, ir k ū r i m o s r i tį [порождаемого] – kažką panašaus į pateikimą „instrukcijų“, t. y. prasmių pakeitimo operacijų, kuriomis kalbantysis moka arba nori išmokti naudotis (Zalizniak 2004, 21). Žinoma, galima sutikti, kad pačioje definicijoje skirtumas tarp statinio ir dinaminio reikšmės aspekto nėra esminis, juk reikšmės paaiškinimą galima suprasti ir kaip nurodymą klasių tų daiktų, reiškinių, jų požymių ir pan., kurios gali būti tuo žodžiu pavadintos. Tačiau dinaminis reikšmės aspektas papildoma žodžio statinę semantinę struktūrą sampratą kaip tam tikrą duotybę, leidžia aiškiau suprasti semantinių procesų kryptį kaip mentalinės veiklos rezultata.

Ryšių tarp atskirų žodžio reikšmių ir jų prigimties samprata nėra vienoda. Lietuvių kalbotyroje įprasta skirti pagrindinę reikšmę ir šalutines reikšmes, kurios dar skirstomos į tiesiogines ir perkeltines (Jakaitienė 2009, 88–90). Semantikos darbuose galima rasti ir kitokių reikšmių tipų, skiriamų pagal kitus kriterijus: pagal priklausymą nuo konteksto laipsnį (laisvos ir kontekstinės), pagal funkciją (signifikatinės ir denotatinės) ir kt., tačiau šie kiti tipai nevaizdina ryškesnio vaidmens nustatant reikšmių tarpusavio ryšį žodžio semantinėje struktūroje. Esmingiausiai pripažįstant pagrindinių ir šalutinių, tiesioginių ir perkeltinių reikšmių tipus būtina pabrėžti, kad jų skyrimo pagrindas – skirtingas. Pagrindinė ir šalutinės reikšmės skiriamos pagal jų priklausymą nuo konteksto: pagrindinė reikšmė „mažiausiai priklauso nuo konteksto“, o šalutinių reikšmių „atsiranda ir [jos] gali būti suprastos tik pavartojus žodį tam tikrame kontekste“ (Jakaitienė 2009, 89), vadinasi, skyrimo pagrindas čia yra tekstologinis – orientacija į klausytoją (skaitytoją). Tuo tarpu šalutinių tiesioginių ir perkeltinių reikšmių skyrimo pagrindas visai kitas – pirmosios susidarančios, „kai reikia pavadinti kokius nors naujai atsiradusius dalykus“, o antrosios – „kai reikia emociniu požiūriu neutralų kokio nors dalyko pavadinimą pakeisti vaizdingu“ (ten pat), „<...> tradiciškai kalbotyroje perkeltinėmis vadinamos tik tos [reikšmės], kuriomis pavartoti žodžiai yra vaizdingi ar emocingi. Žodžiai, vartojami šalutinėmis tiesioginėmis reikšmėmis, tik pavadina kokį nors dalyką, bet jo nevertina, o perkeltinėmis reikšmėmis išreiškiamas ne tiek sąvokos turinys, kiek emocinis ar estetiškas pavadinamo dalyko vertinimas“ (Jakaitienė 2009, 90). Vadinasi, šalutinių tiesioginių ir šalutinių perkeltinių reikšmių skyrimo pagrindas – nominacijos procesai, atspindintys kalbėtojo poziciją.

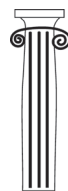
Tokia pagrindinės ir šalutinės reikšmės samprata visiškai nerodo jų tarpusavio ryšio. Žodžio semantinę struktūrą požiūriu esminiu šių reikšmių skyrimo ir jų ryšio kriterijumi reikėtų laikyti semantinį savarankiškumą. Vadinamoji pagrindinė reikšmė atspindi tiesioginį tam tikros klasės pavadinimą, nesiejant jos su kitomis klasėmis, todėl ji yra semantiškai savarankiška (Gudavičius 2007, 101–102). Kitos reikšmės yra netiesioginės, tai reiškia, kad pavadinant žodžiu tam tikrą daiktų (reiškinių, požymių ir pan.) klasę pastaroji siejama su kita daiktų klase, kurios pavadinimas ir panaudojamas siejamajai klasei pavadinti. Todėl netiesioginės reikšmės yra semantiškai nesavarankiškos, jas galima paaiškinti remiantis tiesiogine reikšme. Pavyzdžiui,

nesunku paaiškinti žodžio *alkūnė* reikšmę ‘vingis, užsisukimas’ (*Upė čia didelę alkūnę daro*) remiantis tiesiogine reikšme – upės vingis panašus į alkūnę, tačiau nerealus atvirkščias aiškinimas: dilbio ir žasto sąnarį vadiname *alkūne* todėl, kad jis panašus į upės vingį. Žodžio semantinei struktūrai nelabai tinka lauko modelis, pagal kurį tam tikroje sistemoje skiriamas centras ir periferija. Paprastai nėra aiškių ribų tarp centro ir periferijos, tačiau daroma prielaida, kad periferiniai elementai laipsniškai tolsta nuo centro, o žodžio semantikoje atskiros reikšmės gali ir laipsniškai tolti nuo centrinės (pagrindinės) reikšmės (pavyzdžiui, denotatų klasės išplėtimo atvejais), ir nušokti į tolimes ir menkai susijusias semantines sferas (pavyzdžiui, metaforinių reikšmių atvejais).

Daugiareikšmiuose žodžiuose atsispindi metaforiška mąstymo strategija. Apie vienus dalykus mąstome kaip apie kitus ir taip mąstydami pastaruosius pavadiname pirmųjų vardais. Taip randasi metaforinių pasakymų, kuriuose žodžiams priskiriamos vadinamosios perkeltinės arba metaforinės reikšmės. Čia turime pabrėžti, kad vadovaujantis kognityvinės lingvistikos tradicija šiame straipsnyje aiškiai skiriami *metaforos* kaip mąstymo strategijos ir *metaforinio pasakymo* kaip metaforos kalbinės raiškos terminai. Šia prasme metaforinėmis laikytinos ne tik tos reikšmės, kurios žodynuose žymimos pažyma *prk.*, bet ir tos, kurios jokio emociingumo neatspindi, tačiau atitinka kognityviškai suprantamą metaforizacijos procesą. Pavyzdžiui, *eina metai, iškėlė klausimą, kalbų šeima*. Tradiciškai skiriami trys perkeltinių reikšmių (resp. pavadinimų perkėlimų) tipai: metafora, metonimija ir sinekdocha. Metafora remiasi elementų ar kategorijų struktūriniu panašumu, metonimija – erdvės, laiko ar kitokia sąsaja tarp elementų, sinekdocha – visumos ir dalies santykiu. Ken-ichi Seto šiuos tipus įvardija kaip S[structural]-transfer, E[entity]-transfer ir C[categorical]-transfer (Ken-ichi Seto 2003, 209). Tačiau kai kurie išvestinių reikšmių radimosi atvejai sunkiai gali būti paaiškinami klasikinais metaforos ar metonimijos mechanizmais. Pavyzdžiui, kur galima išžiūrėti panašumo ar kitokių ryšių tarp veiksmo ‘bėgti’ (*bėga kiškis per dirvoną*) ir laiko tėkmės (*nepastebimai bėgo dienos*), tarp aukštos temperatūros (*karšta geležis*) ir intensyvaus jausmo apibūdinimo (*karšta meilė*)?

Čia susiduriame su metaforiškumo laipsnio problema. Metafora yra ne apibrėžtas kalbos vieneto tipas, o žodžio pavartojimo galimybė nominacijos procesuose, taigi, kaip ir bet kokia galimybė, turi tikimybinį, arba laipsniškumo, pobūdį. Vietoj tradicinio metaforų skirstymo į gyvasias (poetines) ir mirusias (kalbos) šiandien pabrėžiamas nevienodas metaforiškumo laipsnis: „Ne visi metaforiniai pasakymai yra vienodi ta prasme, kad kai kurie intuityviai suvokiami kaip labiau metaforiški negu kiti“ (Dunn 2011, 53). Dunnas tyrinėja dvi metaforiškumo sudedamąsias dalis: 1) intensyvumą (*density*), kuris priklauso nuo to, keliomis kalbos priemonėmis, kiek kartų metaforiniame pasakyme eksplikuota metafora, ir 2) jėgą (*strength*), kurią lemia santykis tarp metaforos šaltinio ir tikslo srities (Dunn 2011, 54). Jo nurodytos dvi metaforiškumo priežastys tinka metaforiniams pasakymams šnekos aktuose, t. y. kalbos realizacijos procese. O žiūrint į žodį kaip į nominacijos instrumentą, t. y. nominacijos aspektu, žodžio reikšmės metaforiškumo laipsnis gali būti matuojamas tik

metaforos šaltinio ir tikslo sferos santykiu. Nustatydamas šį santykį Dunnas skiria keturias sferas: mentalinę, socialinę, abstrakčią, fizinę (*mental, social, intangible, physical*), pabrėždamas, kad „skirtingas sferas siejančios metaforos yra labiau metaforiškos nei vienos sferos metaforos, bet tiksliau suformuluoti aplinkybes, darančias įtaką metaforiškumo laipsniui, bent jau šiuo metu yra neįmanoma“ (Dunn 2011, 60). Strategiškai su juo visiškai galima sutikti, tačiau atrodo, kad metaforos šaltinio ir tikslo sferoms ir metaforiškumo laipsniui tiksliau nustatyti geriau tinka T. Krzeszowskio naudojama vadinamosios Didžiosios būties grandinės (*scala naturae*) struktūra, kurioje skiriami keturi lygmenys: daiktai, augalai, gyvūnai, žmonės, dievai (apie tai žr. toliau).

Aiškinamuosiuose žodynuose daugiareikšmio žodžio struktūra atskleidžiama minimaliai: sunumeruojamos išskirtos reikšmės, bet jų tarpusavio ryšiai niekaip nenurodomi. Žodžio reikšmės paprastai išdėstomos remiantis reikšmės dažnumo vartosenoje principu: „pirmiausia pateikiamos plačiausiai žinomos, toliau eina retesnės, senesnės ir specialesnės reikšmės“ (DŽ⁷, p. XIV), taigi žodžio semantinės struktūros aprašymo pagrindas yra reikšmių funkcinis reikšmingumas, o semantiniai ryšiai tarp reikšmių neatspindimi. Plg. taip pat: „Kai žodis turi daugiau negu vieną reikšmę, pirmoji paprastai pateikiama įprasčiausia bendriausia kasdienėje vartosenoje reikšmė“ (English Dictionary 2003, p. XIV). Turbūt galima sutikti, kad toks reikšmių pateikimas žodyne pagal jų funkcinį reikšmingumą atspindi vidutinio kalbėtojo sąmonėje egzistuojančią reikšmių hierarchiją, ir, vadinasi, yra visiškai pamatuotas. Tačiau funkcinio reikšmingumo kriterijus neatspindi reikšmių tarpusavio ryšių žodžio semantinėje struktūroje. Kitokių reikšmių išdėstymo kriterijų ir jų tarpusavio ryšio nurodymų galima aptikti labai nedaug. Siekį nurodyti ryšio pobūdį tarp pagrindinės reikšmės (*core sense*) ir nuo jos priklausančių šalutinių (*subsense*) matome viename anglų kalbos žodyne: „Pagrindinė reikšmė yra ta, kuri kalbėtojų suvokiama kaip tiesioginė ir įprasčiausia kasdieniniame bendravime <...> Esmingiausi pagrindinės reikšmės ryšiai su šalutinėmis reikšmėmis yra šie: a) pagrindinės reikšmės metaforinis išplėtimas <...>, b) pagrindinės reikšmės specializacija <...>, c) kiti reikšmės išplėtimo ar poslinkio atvejai, kai išsaugomas vienas ar keli pagrindinės reikšmės požymiai“ (Oxford Dictionary 2006, p. IX). Dažniausiai žodynuose apsiribojama nurodant perkeltines (metaforines) ir specialiąsias (terminines) reikšmes atitinkamomis pažymomis. Bet ir žymint šio tipo reikšmes žodynuose nesunku rasti akivaizdžių nenuoseklumų. Pavyzdžiui, DŽe pateikiamos 23 žodžio *eiti* reikšmės, nė prie vienos nėra pažymos *prk.*, išskyrus vienintelį atvejį pasakyme *Šis žodis eina papildiniu*, tačiau ar tas pasakymas vaizdingesnis už kai kuriuos kitus (*eina pareigas, garsas eina, ilgai laiškas ėjo* ir pan.).

Į reikšmę žiūrima kaip į autonomiškai egzistuojantį žodžio turinio komponentą, kurio aktualizavimas šnekos procese tarsi nesiejamas su nekalbiniu pasauliu, plg. dažnai išsakomas pastabas, kad reikšmės definicija neturi tikslo aiškinti pasaulio dalykus (daiktus, reiškinius ir pan.), o tik eksplikuoti tarsi imanentiškai žodžiui priklausančią reikšmę. Nominacijos požūriu žodžio reikšmės aiškinimą žodyne reikėtų suprasti kaip nurodymą tos daiktų, reiškinių, veiksmų, santykių ir pan. klasės, kuri

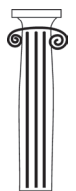

gali būti pavadinama tuo žodžiu. Galima teigti, kad žodžio semantinės struktūros modelis žodynuose aiškiai orientuojamas į šnekos akto adresatą, kaip ir abėcėlinis žodynas apskritai, ir menkai teatsižvelgia į kalbėtojo poziciją, kuriam pirmoje vietoje yra konceptas ar kokio nors tikrovės elemento vaizdinys ir antroje vietoje jo įvardijimo tam tikru žodžiu galimybės. Žodyje reikėtų matyti ir atspindėti žodyne ne tik tam tikro turinio fiksavimą, bet ir tam tikrą turinių raiškos potencialą.

Kalbėtojo sąmonėje šnekos akto metu tam tikros daiktų, reiškinių ir pan. klasės ar tos klasės atstovo vaizdinys susijungia su tam tikro garsų kompleksu vaizdiniu. Šiame procese reikšmė aktualizuojasi kaip realus psichinis *v y k s m a s*. Šnekos adresatui reikšmė aktualizuojasi kaip nominacijos proceso *r e z u l t a t a s*. Tačiau abiem atvejais žodžio reikšmė atsiranda iš tam tikros artikuliuotų garsų sekos susiejimo su tam tikru realios ar įsivaizduojamos tikrovės fragmentu – daiktų, reiškinių, požymių ir pan. klase, denotatu. Tas psichinis aktas vyksta ne tik atsiradus naujai denotatų klasei (pavyzdžiui, atsiradus naujam daiktui ar naujai sukonstruotai, pertvarkytai denotatų klasei), bet ir įsisavinant kalbą vaikystėje ar mokantis svetimos kalbos. Tai liečia ir patį nominacijos procesą, ir kalbos funkcionavimą šnekos aktyuose. Ir kalbėtojas, ir klausytojas fonetinius žodžius sieja su atitinkamais denotatais. Daugiareikšmiai žodžiai nominuoja kelis denotatus, susijusius įvairiais ryšiais. Vadinasi, žodžio semantinę struktūrą galima įsivaizduoti kaip atspindį ryšių, egzistuojančių tarp nominuojamų denotatų. Remiantis aiškinamuosiuose žodynuose pateikiama reikšmių filiacija ir definicijomis bei universaliais loginiais klasifikacijos principais galima skirti keturias denotatų klases: 1) prototipinį denotatą, 2) išplėstą ar susiaurintą denotatą, 3) prototipinio denotato naują aspektą ir 4) naują denotatą. Atitinkamai daugiareikšmiame žodyje galima būtų skirti keturias semantines zonas, atspindinčias šiuos tarpusavyje susijusius denotatus bei žodžio galimybes įvardyti pasaulio elementus, kitais žodžiais – žodžio semantinės raidos kryptis.

Prototipinis denotatas. Prototipiniu laikome denotatą, kuris paprastai pirmasis ateina į galvą išgirdus žodį, kurio ryšys su tuo žodžiu stipriausias, natūraliausias ir įprasčiausias kalbantiesiems. Prototipinis denotatas aktualizuojamas pagrindine reikšme. Todėl ir pačią pagrindinę reikšmę (tiesioginę) galima būtų vadinti prototipine. Ji paprastai esti dažniausia tekste. Tam tikra prasme terminas *prototipinė reikšmė* atrodo net labiau tinkamas negu *pagrindinė reikšmė*, nes pastarasis implikuoja tik vienos tokios reikšmės galimybę žodyje, o dažnai „pagrindinių“ reikšmių žodyje būna ne viena; tuo tarpu prototipiškumas gali turėti nebūtinai vieną šaltinį, o reikšmės prototipiškumo laipsnis taip pat gali būti skirtingas.

Neretai tarp tarpusavyje susijusių reikšmių nematyti priklausomybės ryšio, dvi ar daugiau reikšmių atrodo visai savarankiškos. Tokiais atvejais galima kalbėti apie paralelinę nominaciją. Pavyzdžiui: *urna* ‘dėžė, į kurią, slaptai balsuojant, įmetami biuleteniai’ ir ‘indas sudeginto lavono pelenams laikyti’; *žemė* ‘planeta, kurioje gyvenama (tikrinis pavadinimas)’, ‘tos planetos paviršiaus sluoksnis; tą sluoksnį sudaranti medžiaga; jos gabalėlis’ ir ‘tos planetos paviršius’; *auka* ‘nuo nelaimės nukentėjęs ar žuvęs žmogus’ (*Gaisro auka*) ir ‘dovana, skiriama kam nors sušelpiti’ (*Rinkti*

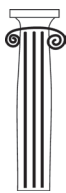
aukas)³. Kai kuriais atvejais tokį semantinį savarankiškumą galima traktuoti ir kaip homoniminį santykį. Homonimiškumas ypač ryškus tada, kai viena ar kelios reikšmės turi terminologinį pobūdį, nors DŽe homonimų čia ir nežymi, plg.: *builis* ‘bot. skėtinių šeimos nemalonaus kvapo bergždynų piktžolė (*Anthriscus*)’ ir ‘zool. dygi, dėmėta jūrų žuvis labai didelėmis akimis ir žiotimis (*Myoxocephalus scorpius*)’; *ansamblis* ‘dainininkų, muzikantų, aktorių kolektyvas’ ir ‘archit. vientisumu pasižyminčių pastatų kompleksas’; *balandis* ‘zool. toks paukštis, karvelis (*Columba*)’ ir ‘ketvirtas metų mėnuo’.

Žinoma, analogiškas semantinis santykis gali būti ne tik tarp tikrųjų daiktavardžių reikšmių, bet ir predikatinių žodžių semantinėje struktūroje. Esminį skirtumą tarp daiktavardinių ir kitoms kalbos dalims priklausančių žodžių reikšmių sudaro tai, kad tikrieji daiktavardžiai pavadina daiktų ir reiškinių klases ar jų atstovus, kurie suvokiami kaip pasaulio elementai. Tuo tarpu būdvardžiai, veiksmažodžiai,rieveiksmiai pavadina požymius, veiksmus, būsenas, santykius ir pan., kurie neegzistuoja patys savaime: požymis yra kieno nors požymis, veiksmas yra kieno nors atliekamas, santykis egzistuoja tarp tam tikrų elementų ir pan. Pasakyme *Berniukas verkia* nėra atskirai veiksmo *verkia*; *verkti* negali egzistuoti savaime. Taigi daiktavardžių reikšmę galima laikyti autonomiška, o kitų, predikatinių, žodžių reikšmėje implikuojami kiti situacijos aktantai ar jų ypatybės. Todėl nustatant predikatinių žodžių reikšmių santykius esminiais kriterijais reikia laikyti veiksmo subjektą, objektą ir kitus aktantus bei veiksmo aplinkybes. Prototipinių predikatinių žodžių reikšmių pavyzdžiais gali būti: *atleisti* ‘atpalaiduoti, atrišti’ (*Pavadį atleisti*), ‘leisti išeiti ar pašalinti’ (*Iš pareigų atleisti*) ir ‘dovanoti’ (*Kaltę, nusikaltimą atleisti*); *atlikti* ‘likti nepaimtam, nesuvertotam’ (*Kas jums atliko, atiduokit man*) ir ‘padaryti, įvykdyti’ (*Darbą atlikti*).

Tokį dviejų ar daugiau prototipinių reikšmių buvimą žodyje dažnai lemia darybinių morfemų daugiareikšmiškumas, vadinamoji darybinė homonimija, pavyzdžiui, priesaga *-inink-as*, galinti turėti vietos ir asmens reikšmę (*kiaulininkas* ‘kiaulidė’ ir ‘kiaulių šerikas, prižiūrėtojas, augintojas’, *arklininkas* ‘aptverta arklių ganykla arba tvartas’ ir ‘arklių prižiūrėtojas, augintojas’; šių žodžių reikšmės DŽe pateiktos kaip homonimai). Priešdėlis *ap-* turi veiksmo, apimančio daugelį objektų, ir veiksmo mažybės reikšmes, kurios aktualizuojamos veiksmažodžio *aplopyti* prototipinėmis reikšmėmis ‘daugeliui sulopyti drabužius’ (*Visi vaikai aplopyti*) ir ‘lopant kiek sutaisyti’ (*Aplopyk, ir bus geras drabužis*), o veiksmažodyje *apsipirkti* šalia pirmosios ‘nusipirkti viską, ko reikia’ (*Apsipirkti prieš šventes*) realizuojama dar ir veiksmo, sukeliančio blogus padarinius, reikšmė ‘perkant apsigauti’ (*Apsipirko jis su tuo motociklu*).

Išvestinio žodžio kelių prototipinių reikšmių buvimas gali būti pamatinio žodžio analogiškų reikšmių derivacinė modifikacija, pavyzdžiui, *apvilkti* (‘vilkti aplink’ ir ‘apdaryti drabužiu’) pakartoja *vilkti* reikšmes ‘traukti taip, kad šliaužtu’ ir ‘rengti drabužiu’.

³ Čia ir toliau pavyzdžiuose pateikiamos ne visos žodžio reikšmės, o tik tos, kurios iliustruoja aptariamą reikšmių santykį. Be to, nesvarstomas vienos ar kitos reikšmės skyrimo pagrįstumas; žodyno teikiama reikšmių filiacija priimama kaip vienas iš galimų variantų.

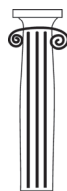

Kelių reikšmių prototipiškumas dažnai gali būti pagrindas sujungti tas reikšmes į vieną bendresnio turinio reikšmę, kitaip tariant, į žodžiu pavadinamų denotatų klases žiūrėti kaip į vieną klasę. Pavyzdžiui, žodyje *brėžti* skiriamas tris reikšmes ‘drėksti, rėžti’ (*Katė brėžia su nagais*), ‘braukti, žiebti’ (*Degtuką brėžti*) ir ‘vesti liniją braukiant’ (*Brėžti pieštuku per popierių*) galima apibendrinti ‘kuo nors aštriu ar smailiu braukti’; žodžio *atgrūsti* prototipines reikšmes ‘atvaryti, atginti’ (*Atgrūdo visą bandą galvijų*) ir ‘daug atgabenti’ (*Kad atgrūdo malkų – užteks visai žiemai*) – sujungti į ‘ko nors daug pristatyti kam nors ar kur nors’; žodžio *blogas* reikšmes ‘prastas, netikęs’ (*Blogas oras, kelias. Blogas darbas. Bloga nuotaika*) ir ‘turintis negerų, neigiamų ypatybių’ (*Blogas įprotis. Blogos žinios, mintys. Blogas skonis. Blogas mokinys*) – į ‘neatitinkantis priimtų normų, keliantis neigiamas emocijas’.

Laikantis tradicinės opozicijos „pagrindinė reikšmė : šalutinės reikšmės“ atrodytų, kad atveju, kai tarp skirtingų žodžio reikšmių sunku įžiūrėti priklausomybės santykį ir dvi ar daugiau reikšmių galima laikyti vienodai prototipinėmis, neturėtų būti daug. Tačiau mūsų medžiagoje (raidės A–B DŽe) tokių reikšmių išvėlgėme maždaug septyniolikoje procentų žodžių.

Denotatų klasės išplėtimas ar susiaurinimas. Denotatų klasės, kaip ir bet kurios kitos, neturi aiškių ribų. Prototipinės klasės periferija negali būti griežtai apibrėžta, o tai reiškia, kad į žodžiu pavadinamą daiktų klasę gali būti įtraukiami labai panašūs objektai. Pavyzdžiui, žodžio *kryžius* pagrindinė reikšmė – ‘stiebas su vienu ar keliais skersiniais viršutiniame gale – krikščionių tikėjimo simbolis’, kita DŽe nurodoma reikšmė ‘kryžmų linijų figūra’ atspindi žodžio vartojimą bet kokiai tokių linijų figūrai pavadinti, vadinasi, prototipinė denotatų klasė išplečiama. Žodžio *kraštas* skiriamos reikšmės ‘krantas’ (*Jūros, upės, ežero, griovio kraštas*) ir ‘pakraštys’ (*Lovos, laivo kraštas. Gulk nuo krašto*); į antrąją reikšmę galima žiūrėti kaip į denotatų klasės išplėtimą, arba atvirkščiai, pirmoji gali būti traktuojama kaip antrosios reikšmės denotatų klasės susiaurinimas. Nors tai ir atrodo paradoksaliai, bet riba tarp denotatų klasės ribų išplėtimo ir susiaurinimo ne visada aiški. Reikalas tas, kad tam tikra elementų grupė gali būti suvokiama ir kaip prototipinės klasės papildymas (vadinasi, klasės išplėtimas), ir kaip jau priklausanti tai klasei, tačiau specialiai pabrėžiama, išskiriama (klasės susiaurinimas). Žodžio *kraštas* vartojimo antrąja reikšme atveju iš bet kokių objektų ribų, pakraščiu išskiriamos vandens telkinių ir žemės plotų ribos kaip labiau specifinė visų kraštų dalis.

Akivaizdžiais denotatų klasės išplėtimo pavyzdžiais gali būti: *adata* ‘smailus metalinis virbelis su siūlo įveriamą ausele, siuvimo įrankis’ ir ‘bet kuris įrankis, virbalėlis, panašus į šį siuvimo įrankį’ (*Chirurginė adata. Patefono adata. Ežio adatos*); *ateiti* ‘einant atvykti’ ir ‘atvažiuoti, atplaukti, atskristi, atslinkti ar pan.’ (*Kada ateina traukinys? Ši upė ateina iš pelkės. Bičių spiečius atėjo*); *apėsti* ‘kiek nuėsti’ (*Kai čia apės, pakelk karvę toliau*) ir ‘apgraužti’ (*Kirmėlės apėdė lapus*). Paprastai denotato išplėtimo atvejai nežymimi kaip perkeltinės reikšmės pažyma *prk.*, bet kai kada prie, mano manymu, analogiškų pavyzdžių ji yra, pavyzdžiui, *anarchija* ‘valdžios nebuvimas, bevaldystė’ ir ‘*prk.* netvarka, suirutė’ (*Gamybos anarchija*); *administruoti* ‘val-

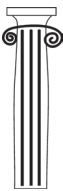

dyti, tvarkyti' ir 'prk. biurokратиškai, nesigilinant į esmę, konkrečiai nevadovaujant, tvarkyti'.

Ypatingą denotatų klasės išplėtimo tipą atspindi reikšmių 'tam tikros profesijos, visuomenės sluoksnio, įsitikinimų, polinkių ir pan. žmogus' ir 'bet kuris žmogus, panašus į tam tikrą žmonių grupę' santykis. Pavyzdžiui, *advokatas* 'šalių atstovas, gynėjas teisme' ir 'prk. kieno nors užtarėjas ar patarėjas'; *atletas* 'sportininkas, užsiiminėjantis atletika' ir 'prk. tvirtas, stiprus žmogus'; *atsiskyrėlis* 'vienuolis, atsiskeyęs nuo žmonių, asketas' ir 'prk. žmogus, vengiantis visuomenės, visuomeninio gyvenimo, kas užsidaręs'. Paprastai prie tokių išplėsto denotato reikšmių rašoma pažyma *prk.*, nors ir ne visuomet (nėra prie analogiškų žodžių *aristokratas*, *agentas* reikšmių). Pažymos *prk.* žymėjimas rodo didesnę atotrūkį tarp susijusių reikšmių ir galėtų būti argumentas tokių reikšmių perkėlimui į kitą zoną – kitos denotatų klasės pavadinimų sferą. Tokių atvejų priskyrimo prie denotatų klasės išplėtimo tipo motyvas – žmogaus įvardijimas, išlikimas toje pačioje nominacijos klasėje, o perkeltinis reikšmės pobūdis iš esmės sąlygojamas vertinimo komponento.

Aiškesnis ir įprastesnis žodžio semantinei raidai – denotatų klasės susiaurinimas. Tam tikromis aplinkybėmis, esant tam tikrai situacijai žodis imamas vartoti ne visai juo nominuojamai klasei įvardyti, o tik tam tikros dalies, kuri tam tikroje situacijoje vienareikšmiškai suvokiama. Pavyzdžiui, žodis *aikštė*, pavadinantis kokią nors lygią vietą, miške – be medžių, mieste – be namų ir pan., sporto sferoje imamas vartoti specialiai sporto ar pramogų vietai, kuri taip pat yra ir lygi, ir neapstatyta, pavadinti. Taip pat: *giminė* 'kelios kartos žmonių, turinčių bendrus protėvius' (*Jų giminė didelė*) ir 'b. giminaitis' (*Jis mano artimas giminė. Neturiu giminiių*); *klasė* 'gana bendrų požymių turinčių daiktų ar reiškinių grupė (vienas stambiausių skirstymo vienetų)' (*Žinduolių klasė. Žodžių klasė*) ir 'marksizmo terminijoje – visuomenės grupė, skiriama pagal visuomeninio turto dalies įgijimo būdus ir jos dydį' (*Valstiečių klasė*), 'per metus išeinama bendrojo lavinimo mokyklos pakopa; ją einantis būrelis mokinių' (*Penktos klasės mokinys*); *budėti* 'nemiegoti' (*Visą naktį budėjau*) ir 'būti prie pašarvotojo, dalyvauti šermenyse' (*Budėti prie mirusiojo, mirusijį*); *bjaurus* 'negražus, nedailus; šlykštus, atstumiantis' (*Bjaurus pažiūrėti. Bjaurus valgis, kvapas*) ir 'prastas, šlapias, subjūres' (*Bjaurus kelias, oras*). Dažnai susiaurintas denotatas sudaro termininės reikšmės turinį, kuri žodyne žymima terminologinėmis pažymomis, pavyzdžiui: *būrys* 'pulkas, minia' (*Žmonių, paukščių, gyvulių būrys*) ir 'kar. kuopos padalinys', 'zool. sistematikos vienetas, jungiantis artimas šeimas (ordo)'; *apylinkė* 'aplink esanti vieta; jos gyventojai' (*Visa apylinkė jį pažįsta*) ir 'istor. mažiausias administracinis vienetas' (*Vieکشنیų apylinkė*), 'teritorinis vienetas kuriam nors tikslui' (*Rinkimų apylinkė*). Netermininio pobūdžio, siauresnę denotatų klasę atspindinčios reikšmės nesuvokiamos kaip perkeltinės ir atitinkamos pažymos žodyne neturi.

Prototipinio denotato kito aspekto pavadinimas. Denotatų klasės ar jos reprezentanto įvardijimas šnekos akto metu susijęs su tam tikros situacijos nusakymu. Skirtingose situacijose svarbūs būna skirtingi denotato požymiai ir ryšiai su kitais situacijos dalyviais. Į tą patį dalyką žiūrime tarsi iš kitos perspektyvos. Perspekty-

vos, arba žiūros kampo, pasikeitimas pakeičia suvokiamą norimą pavadinti objektą, ir tas pasikeitimas gali būti vertinamas kaip kita žodžio reikšmė. Tokia reikšmė paprastai nesusijusi semantinės priklausomybės ryšiu su prototipine reikšme ir gali būti traktuojama kaip prototipinio denotato kito aspekto atspindys. Prototipinio denotato kito aspekto pavadinimą pasakyme rodo skirtingos žodžio junglumo ypatybės. Pavyzdžiui, *krūtinė* ‘viršutinė, priekinė liemens dalis’ (*Idubusi krūtinė. Glausti prie krūtinės*) ir ‘kūno ertmė, kurioje yra širdis ir plaučiai’ (*Krūtinėje širdis plaka*); *gerklė* ‘priekinė ar apatinė kaklo dalis’ (*Vilkas perplėšė kumelei gerklę*) ir ‘užpakalinė burnos dalis, ryklė’ (*Išdžiūvo gerklė. Kašnis įstrigo gerklėje*); *burna* ‘ertmė tarp lūpų ir gerklės’ (*Burna pilna dantų*) ir ‘veidas’ (*Burną prausia*). Predikatinių žodžių prototipinio denotato kitas aspektas reiškia tam tikros veiksmo, būsenos ar požymio ypatybės sustiprinimą, kuris yra esmingas nusakomoje situacijoje, pavyzdžiui, *budėti* ‘saugoti, prižiūrėti, dežuruoti’ (*Budėti sargyboje. Budintis tarnautojas. Budėti prie ligonio*) ir ‘nemiegoti’ (*Visą naktį budėjau*); *apversti* ‘pargriauti, parversti’ (*Apversti kibirą vandens. Bangos apvertė laivelį*) ir ‘pakeisti padėtį, vieną pusę su kita sukeisti’ (*Apversti pradalgės*); *bėgti* ‘greitais žingsniais, šuoliais judėti, lėkti’ (*Kiškis bėga per lauką. Bėgti šuoliais. Visą kelią bėgau*) ir ‘greitai eiti, skubėti; apsuksiai dirbuotis, triūsti’ (*Bėgi bėgi apie tuos gyvulus*), ‘pasitraukti, vengiant kokio nemalonumo, sprukti’ (*Bėgti iš nelaisvės, iš namų, iš mokyklos*); *aukštas* ‘turintis didelį mastą į viršų’ (*Aukštas kalnas. Aukštas vyras. Jis kiek aukštesnis, aukštėlesnis už mane*) ir ‘daug nutolęs į viršų’ (*Aukštos lubos. Aukšti debesys*). Į prototipinio denotato kitą aspektą galima būtų žiūrėti ir tiesiog kaip į kitą prototipinį denotatą, tačiau visais šiais atvejais ryšys tarp skirtingų aspektų yra akivaizdžiai artimesnis negu tarp skirtingų denotatų klasių.

Prototipinio denotato kito aspekto sferai priskirtinos metonimijos. Metoniminiu pavadinimo perkėlimu iš esmės aktualizuojamas denotato klasės aspektas, siejantis ją su kitais siauresnės ar platesnės situacijos komponentais. Pavyzdžiui, *alkūnė* ‘dilio ir žasto sąnarys’ (*Atsiraitojęs rankoves iki alkūnių. Atsirėmė alkūnėmis į stalą*) ir ‘rankovės dalis ties tuo sąnariu’ (*Alkūnė praplyšo*) – k ū n o d a l i s y r a r e n g i a m a tam tikru drabužiu ar drabužio dalimi; *akvarelė* ‘vandenyje tirpdomi dažai’ ir ‘tapyba vandeniniais dažais’ – d a ž a i s t a p o m i paveikslai; *atitrūkti* ‘nutrūkti’ (*Virvės galas nutrūko*) ir ‘pasileisti’ (*Karvė atitrūko nuo sieto*) – a t i t r ū k u s p a s i l e i d ž i a m a.

Naujo aspekto įvardijimui priskirtinos ir vadinamosios vaizdingosios metonimijos, kurios žodyne žymimos pažyma *prk.*: *burna* ‘šeimos narys’ (*Mes buvom septynios burnos*) – burną turi kiekvienas žmogus, čia šeimos narys; ir ‘stiklelis svaigalų’ (*Nuo vienos burnos (-elės) galva pradėjo sukstis*) – burnos tūris toks, kad į ją paimamas vienas stiklelis; *barzda* ‘*prk.* žmogus su barzda’ – barzdos auga vyrams.

Metoniminiai pavadinimo perkėlimai, kaip žinia, yra daug reguliaresni negu metaforiniai ir žodynuose paprastai nefiksuojami kaip atskiros žodžio reikšmės, kartais jiems pripažįstamas reikšmės atspalvio statusas, plg. *bokalas* ‘stiklinis puodukas alui ir kt. gerti; jame telpantis kiekis’. Tačiau kai kurie metonimijų tipai žodynuose fiksuojami ir pagal mūsų žodžio semantinės struktūros sampratą turėtų priklausyti prototipi-

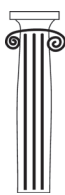

nio denotato kito aspekto įvardijimui, pavyzdžiui, keliamų garsų veiksmažodžiai ir jų lydimo judėjimo (važiavimo) pavadinimas: *brazdėti* ‘bildėti, krabždėti’ (*Žmogus už durų brazda. Pelės brazda tamsoje*) ir ‘šnek. tarškant važiuoti’ (*Brazda su vežimu į miestą*); *bildėti* ‘sklisti daužymo į kietus daiktus garsui, trinksėti’ (*Ratai, statinės, staklės bilda*) ir ‘bildant važiuoti’ (*Žmonės bilda į miestą*).

Naujos denotatų klasės įvardijimas. Šalutinė žodžio reikšmė šiuo atveju atsiranda kaip visai kitos denotatų klasės, skirtingos nuo prototipinės, įvardijimas. Tokios šalutinės reikšmės yra konceptualiųjų metaforų realizacijos rezultatas. Konceptualioji metafora kognityvinėje lingvistikoje suprantama kaip mąstymo strategija, kai apie vienus tam tikrus dalykus mąstome kaip apie kitus, paprastai artimesnius, geriau pažįstamus, akivaizdesnius. Konceptualioji metafora kalboje realizuojama metaforiniais pasakymais. Neretai tuose pasakymuose palyginimo forma nurodomas ir konceptualiosios metaforos pagrindas, plg. *Tikroji kančia tyli ir gili, kaip mėlyni Rytų Lietuvos ežerai; <...> ir vėl liejasi šneka, atsiveria išgyventas skausmas, gilus kaip tėviškės šuliniai* T.

Taigi į vadinamąsias žodžių perkeltines reikšmes reikėtų žiūrėti ne kaip į kalbos sistemoje fiksuotus statinius vienetus, o kaip į tam tikrą konceptualiosios metaforos modelį, kuris gali turėti daug realizavimo variantų. Svarbiausias dalykas konceptualiojoje metaforų analizėje yra santykis tarp to, ką norime įvardyti, ir to, kuo remdamesi įvardijame, t. y. tikslo sferos (*target domain*) ir ištakos sferos (*source domain*). Metaforos ištakos sferos ir tikslo sferos santykis rodo metaforizacijos kryptį. Pačios bendriausios metaforizacijos kryptys: iš konkrečios sferos – į abstrakčią, gyvūnų pasaulis – žmogus (zoomorfizmai), žmogus – negyvoji gamta (antropomorfizmai) ir kitos. Šias bendriausias kryptis galima skaidyti į smulkesnes, be to, metaforos labai dažnos ir vienos sferos ribose, taigi metaforų krypčių sąrašas yra ilgas ir apskritai neturi apibrėžtų ribų. Yra tik kalbininkų bandymai nustatyti tam tikrus metaforizacijos modelius ir schemas. Vieną iš įdomesnių ir, atrodytų, visa apimančią schemą yra pateikęs T. Krzeszowski (1997, 161). Remdamasis vadinamąja Didžiąja būties grandine (*Great Chain of Being*) Daiktai – Augalai – Gyvūnai – Žmogus – Dievas, jis nustato dvidešimt galimų metaforizacijos krypčių, t. y. iš kiekvieno lygmens į kiekvieną. Krzeszowskio schema vertinga aksiologinei metaforinių pasakymų vertei analizuoti – paprastai kryptis į aukštesnį lygmenį susijusi su neigiamu vertinimu, o į žemesnį – su teigiamu. Tačiau ši klasifikacija taip pat ne be trūkumų. Visų pirma, į ją nepakliūva metaforiniai perkėlimai tarp vieno lygmens reiškinių, o jie labai dažni, pavyzdžiui, *banga* ‘vandens paviršiaus iškyla, volas, vilnis’ ir ‘fz. virpesys, sklindantis ore, žemėje ar kitokioje aplinkoje’ (*garso, šviesos bangos*); *diplomatas* ‘valstybės santykių su užsienio šalimis ir tarptautinėmis organizacijomis pareigūnas’ ir ‘apsukrus, gudrus, lankstus žmogus’.

Mūsų peržiūrėtoje žodyno dalyje tarp šalutinių reikšmių aptikome įvairiausių metaforizacijos krypčių realizacijos pavyzdžių, kitais žodžiais, skirtingų nei prototipinė denotatų klasių pavadinimų. Visų pirma, chrestomatinių metaforizacijos krypčių pavyzdžių:

1) konkretūs daiktai, reiškiniai, jų požymiai → abstraktūs dalykai (*atoslūgis* ‘vandens atslūgimas’ → ‘*prk.* ko nors susilpnėjimas’; *barjeras* ‘užtvara’ → ‘*prk.* kliuvinys, kliūtis’: *Psychologinis b.*);

2) daiktų, reiškinių fiziniai požymiai → žmogaus dvasinės ypatybės (*aštrus* ‘gerai pjaunantis ar smingantis’: *A. peilis, dalgis, kirvis. Vanago aštrūs nagai. Aštrūs dantys* → ‘*prk.* gerai išvelgiantis, numatantis’: *A. protas* → ‘*prk.* griežtas, piktas, smarkus’: ~i kalba. *A. žmogus* (staigus, piktas). *Barė ~iais žodžiais. ~i kritika; atšalti* ‘pasidaryti šaltam’: *Rytoj atšals. Oras atšalo* → ‘pasidaryti abejingam, nejautriam’: *Jų draugystė atšalo*);

3) gyvūnai → žmogus (zoomorfizmai) (*briedis* ‘zool. didelis miškų gyvulys šakotais ragais’ → ‘*prk.* didelis, tvirtas vyras’: *Ką tu padarysi tokiam briedžiui; bliauti* ‘rėkti, baubti’: *Karvė, avis, ožka ~na* → ‘*menk.* negražiai dainuoti’);

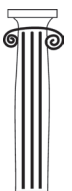
4) žmogaus fizinės ypatybės ar veikla → dvasinės ypatybės ar veikla (*aklas* ‘neturintis regėjimo, neregintis’ → ‘*prk.* tamsus, nemokytas (apie žmogų)’, → ‘*prk.* neapgalvotas, neprotingas’: ~a meilė; *apžergti* ‘apimti, apskėsti kojomis’: ~ęs arklį, *smagiai nujojo* → ‘*prk.* aprėpti, paimti į savo žinią’: *Visus namus marti apžergė*);

5) žmogaus ar daikto sukeliamas veiksmas → ėjimas, važiavimas arba kalbėjimas (*atsitrenkti* ‘daužtis, smogtis’: *Automobilis atsitrenkė į medį* → ‘*niek.* atvykti, atsibelsti’: *Koks valkata čia atsitrenkė; atrėžti* ‘rėžiant atskirti, atpjauti’: *A. gabalą stiklo* → ‘*prk.* griežtai atsakyti, atkirsti’: *Pasakysi ką, tai kad atrėš!*);

6) žmogus → daiktas, gamta (*alkūnė* ‘dilbio ir žasto sąnarys’: *Atsiraitęs rankoves iki ~ių. Atsirėmė ~ėmis į stalą* → ‘*prk.* vingis, užsisukimas’: *Upė čia didelę ~ę daro; busti* ‘nustoti miegoti, žadintis iš miego’: *Vaikai jau bunda iš miego* → ‘*prk.* kilti, rasti’: *Bunda pavasaris, gamta. Bunda žmonių supratimas, sąmonė*).

Kaip jau buvo minėta, tradiciškai metaforinėmis, arba perkeltinėmis, reikšmėmis laikomos tik tos reikšmės, kurios yra „vaizdingos“ ir „emocingos“, kuriose atsispindi emocinis ar estetinis pavadinamo dalyko vertinimas. Vaizdingumo ir emocingumo kriterijus sunku apibrėžti, tačiau aišku, kad metaforiškumo laipsnis gali būti skirtingas. Minėjome, kad J. Dunnas metaforiškumo laipsnį sieja su atstumu tarp metaforos ištakos ir tikslo sferų: juo šis nuotolis didesnis, tuo metaforiškumo laipsnis aukštesnis (Dunn 2011, 60). Dažnu atveju toks dėsniumas pasitvirtina, pavyzdžiui, metaforinė *plaukti* reikšmė ‘4. judėti oru’: *Debesys ~ia dangumi (danguje)* mažiau nutolusi nuo prototipinės *plaukti* reikšmės ‘1. slinkti ar laikytis vandenyje ar vandens paviršiuje (apie gyvus ir negyvus daiktus)’: *P. krūtine, nugara (ant nugaros). Laivas ~ia. Medis ~ia (neskęsta) vandenyje. Žuvis, povandeninis laivas ~ia* ir atrodo mažiau metaforiška negu labiau nutolusi reikšmė ‘5. *prk.* eiti, skliti, plisti’: *Daina ~ė tolyn. Per galvą ~ė visokios mintys. Greit metai ~ia*.

Orientuojantis į Didžiosios būties grandinės lygmenis, galima teigti, kad pavadinimo perkėlimas iš vieno lygmens į kitą ir ypač į tolimesnį lygmenį turėtų būti labiau metaforiškas nei pavadinimo perkėlimas vieno lygmens ribose. Daugeliu atvejų vadinamasis kalbos jausmas ir leksikografijos praktika tai patvirtina. Pavyzdžiui, DŽe nežymi pažyma *prk.* perkėlimų daiktų lygmens sferoje: erdvė → laikas (*artimas*

‘arti esantis’: *Jis mano a. kaimynas* → ‘netrukus būsiantis’: *~a ateitis. Atvyksiu ~iausiu laiku; ilgėti* ‘darytis ilgesniam erdvės atžvilgiu’: *Augant žingsnis ~ja* → ‘darytis ilgesniam laiko atžvilgiu’: *Dienos ~ja*); daiktas → daiktas (*būgnas* ‘mušamasis instrumentas, sudarytas iš graižo, aptempto iš abiejų galų oda’: *Didysis b. ~q mušti. B. dusliai dundėjo* → ‘tech. ritinio (ar kūgio) pavidalo mašinos dalis’: *Arpo, kuliarnosios b. Karšimo b. Stabdžių ~ai*). Bet, aišku, tai daroma nenuosekliai, pavyzdžiui, *birenti* ‘po truputį byrėti’: *Grūdai vos ~ena* → ‘prk. snyguriuoti, lynoti’: *Lauke ~ena sniegas. Lietus visą dieną ~eno*. Apskritai, negalima šio kriterijaus absoliutizuoti. Labai dažnai koreliacijos tarp metaforiškumo laipsnio ir ištakos–tikslų sferų nuotolio nėra, plg. *akis* ‘regėjimo organas’ → ‘eketė; liūno, ežero akivaras’, → ‘korio skylutė; akyto daikto tuštumėlė’, → ‘bulvės duobutė, iš kurios išauga daigas’, → ‘žiedo ar šiaip kurio daikto blizgus pagražinimas’, kur metaforinis perkėlimas yra žmogus → daiktas, bet metaforiškumas nejaučiamas ir žodynas jo nežymi, ir *amatininkas* ‘kas verčiasi amatu’ → ‘prk. kas atlieka darbą šabloniškai, nekūrybiškai’, kur metaforos ištakos ir tikslo sfera sutampa (žmogus → žmogus), bet metaforiškumas jaučiamas ir žodynas tai pažymi.

Nominacijos požiūriu skirtumo tarp perkeltinės ir šalutinės tiesioginės reikšmių nėra – žodžiu pavadinama kita denotatų klasė. Viena vertus, vertinimas nėra būtinas kiekvieno metaforinio pasakymo komponentas (plg. *Po kitu dangumi tu pražydai; vėjyje šoko gėlės*), o kita vertus, vertinimo komponentas gali būti ir tose konceptualiosios metaforos realizacijose, kur neižiūrima perkeltinė reikšmė (pavyzdžiui, *sunkus gyvenimas, ekonomikos kilimas, gili krizė*).

Čia teikiama šalutinių reikšmių tipologija turėtų žymėti laipsnišką šalutinių reikšmių nutolimą nuo prototipinio denotato – nuo jo ribų išplėtimo ar susiaurinimo prie prototipinio denotato naujo aspekto įvardijimo ir iki naujos denotatų klasės įvardijimo. Peržvelgus dalį DŽe pateikiamų daugiareikšmių žodžių aiškinimų nesunku pastebėti, kad žodyne, sąmoningai ar nesąmoningai, tokio nuoseklumo laikomasi. Pavyzdžiui, žodžio *gerklė* antrąja ir trečiąja pateikiamos reikšmės ‘užpakalinė burnos dalis, ryklė’ ir ‘anat. kvėpavimo takų dalis, jungianti gerklas su bronchais arba tiesiog su plaučiais’ laikytinos naujo aspekto įvardijimu, o ketvirtoji reikšmė ‘kuliarnosios ar panašios mašinos traukiamoji anga’ akivaizdžiai yra naujos denotatų klasės įvardijimas. Taip pat ir *galva*: antra reikšmė ‘šnek. atskiras žmogus’ ir ketvirta reikšmė ‘vyresnysis, viršininkas’ iliustruoja kitą denotato aspektą – kūno dalis kaip visas kūnas ir svarbi kūno dalis kaip svarbus kūnas (asmuo), trečioji reikšmė ‘prk. protas, išmanymas, mintis’ taip pat laikytina naujo aspekto įvardijimu – protas lietuvių pasaulėvaizdyje talpinamas galvoje, vadinasi, *Reikia galvos tokiam darbui* reiškia ‘reikia gero galvos turinio’; o penktąja reikšme pateikiamas akivaizdžiai kitos denotatų klasės įvardijimas ‘apvalus koks daiktas; apvali storesnė daikto dalis; viršūnė, viršus’. Tačiau labai dažnai tokio nuoseklumo žodyne nėra. Pavyzdžiui, žodžio *kaukė* trečioji reikšmė ‘tam tikras gaubtas, dedamas ant galvos apsaugoti nuo nuodingųjų medžiagų’ ir ketvirtoji reikšmė ‘gydomasis ar gražinamasis veido aptepas’ (*Kosmetinė kaukė*) laikytinos prototipinio denotato klasės išplėtimu, o antroji pateikiama reikšmė ‘prk. jausmo, nuomonės ar tikslo slėpimas’, be abejonės, priklauso naujai

denotatų klasei. Žodžio *gaidys* reikšmė ‘*ppr. dgs. gaidgystė*’ (*Prieš gaidžius keltis*) nurodoma kaip ketvirtoji, tačiau kaip vieno iš gaidžio aspektų – giedojimo tam tikru metu – įvardijimas ji turėtų eiti prieš akivaizdžiai metaforines reikšmes (naujų denotatų klasių įvardijimą) – antrąją (‘*prk. silpnas, menkas žmogus*’) ir trečiąją (‘*prk. karštas, linkęs peštis žmogus*’). Žinoma, ne visada paprasta atskirti čia nurodytus daugiareikšmio žodžio reikšmių tipus, nes denotatų klasės ribos dažnai labai neaiškios, be to, kiekviena klasė gali būti įkeliama į platesnės apimties, gimininę, klasę. Pavyzdžiui, žodžio *banga* reikšmė ‘iškilimas daikto paviršiuje’ (*Bangomis sušukuoti plaukai*) gali būti traktuojama ir kaip denotatų klasės išplėtimas (lyginant su prototipine denotatų klase), ir kaip naujos denotatų klasės įvardijimas.

Pademonstruotą žodžio semantinės struktūros sampratą galima pavaizduoti schemiškai. Pavyzdys – žodis *statyti*. Kad aiškiau būtų matyti DŽe ir teikiamos interpretacijos skirtumas, reikšmės lentelėje žymimos tais pačiais numeriais, kaip ir DŽe.

prototipinis denotatas	denotato išplėtimas / susiaurinimas	denotato kitas aspektas	kitas denotatas
1. daryti, kad stovėtų: <i>Stulpą s. Rugius į gubas stato. Kumelė ausis stato.</i>	2. dėti ką kur, ant ko: <i>~yk koją ant suolo. Stalą ~ysime prie lango.</i>	3. liepti, priversti stovėti: <i>S. sargybą. Stato mokinius į rikiuotę.</i>	2. [dėti ką kur, ant ko ...] <i>prk.: Statė į pavojų savo gyvybę.</i>
5. daryti pastatą, įrenginį: <i>Namą, paminklą, tiltą s. Miestą s. Greitai, pigiai, planingai s.</i>		4. palikti stovėti, laikyti kur: <i>Nestatyk arklio ant vėjo. Čia automobilius s. draudžiama.</i>	7. <i>knyg.</i> rengti rodyti scenoje ar kitur: <i>Pjesę, filmą s.</i> 8. tiekti: <i>Pieną s. į pieniene.</i> 9. vaišinti: <i>S. kam alaus. S. magaryčias.</i> 10. versti, pavesti ką daryti: <i>S. ką prie darbo.</i> 11. duoti užstatą, įkeisti: <i>~au šimtą litų, kad taip bus.</i>
		6. padėjus palikti, įtaisyti: <i>Zuikiams kilpas s. Taures s. (gydant).</i>	6. [padėjus palikti, įtaisyti ...] <i>prk.: Jis man pinkles stato.</i>

Atrodo, kad teikiama nepagrindinių žodžio reikšmių tipologija geriau paaiškina žodžio semantinę struktūrą ir naujų žodžio reikšmių radimosi mechanizmą, tačiau vargu ar galima teigti, kad ji būtų priimtinesnė leksikografijos praktikai. Galbūt žodžio vartosenos tam tikra reikšmė dažnumas kalbos vartotojams yra esmingesnis kriterijus negu ryšio su pagrindine reikšme pobūdis. Apskritai, reikia sutikti su kiek pesimistine A. Zalizniak nuomone, kad tarp kalbininkų modeliuojamų kalbos dalykų ir kalbančiųjų kompetencijos gali būti didelių nesutapimų, plg.: „<...> kaip ir pačios

postuluojamos reikšmės, taip ir jų aprašymo taisyklės yra labiau kalbininko metakalbinės veiklos modeliavimas negu kalbančiojo kalbinė kompetencija. Kitais žodžiais, negalėtume paneigti, kad ne tik definicija, bet ir pati konkreti reikšmė yra tik aprašymo metakalbos elementai“ (Zalizniak 2004, 41).

Literatūra ir šaltiniai

- Dže – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. <http://www.lki.lt/dlkz/>.
- Dunn J. Gradient Semantic Intuitions of Metaphoric Expressions. *Metaphor and Symbol*, vol. 26, Issue 1, 2011, 53–67. <http://www.informaworld.com/smpp/section?content=a931969324Ufulltext=713240928>.
- Dž₇ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Septintas pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2012.
- English Dictionary complete and unabridged*, Harper Collins Publishers, 2003.
- Gudavičius A. *Gretinamoji semantika*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2007.
- Gudavičius A. *Etnolingvistika*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2009.
- Jakaitienė E. *Leksikologija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009.
- Ken-ichi Seto. Metonymic polysemy and its place in meaning extension. In B. Nerlich, Z. Todd, V. Herman, D. D. Clarke (eds.). *Polysemy: Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language (Trends in Linguistics: Studies & Monographs)*, 2003, 195–216. http://books.google.lt/books?id=Hjq_mOzljOIC&dq.
- Krzyszowski T. P. *Angels and Devils in Hell. Elements of Axiology in Semantics*. Wyd. Energeia, 1997.
- Nerlich B., Clarke D. D. Polysemy and flexibility: introduction and overview. In B. Nerlich, Z. Todd, V. Herman, D. D. Clarke (eds.). *Polysemy: Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language (Trends in Linguistics: Studies & Monographs)*, 2003. http://books.google.lt/books?id=Hjq_mOzljOIC&dq.
- Oxford Dictionary of English*. Oxford University Press, 2006.
- Ožegovas – С. И. Ожегов. *Словарь русского языка*. Москва: Оникс, 2008.
- SRJa – *Словарь русского языка*. В 4-х томах. Москва: Русский язык, 1999.
- T – *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas*: <http://donelaitis.vdu.lt>.
- Zalizniak – А. А. Зализняк. Феномен многозначности и способы его описания. *Вопросы языкознания* 2, 2004, 20–45.

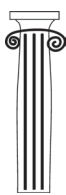
Aloyzas Gudavičius

ŽODŽIO SEMANTINĖ STRUKTŪRA NOMINACIJOS POŽIŪRIU

Santrauka

Pagrindiniai žodžiai: *žodžio semantinė struktūra, daugiareikšmiškumas, metafora, nominacija.*

Tradiciskai daugiareikšmiame žodyje skiriama pagrindinė ir šalutinės reikšmės, kurios savo ruožtu skirstomos į tiesiogines ir perkeltines. Tokių požiūrį, kai į reikšmę žiūrima kaip į šnekos adresato suvokiamą apibrėžtą kalbos sistemos elementą, galima vadinti statiniu. Kal-

bėtojo požiūriu reikšmė yra dinamiškas reiškiny, nes ji atsiranda kaip žodžio pavartojimo tam tikram dalykui pavadinti rezultatas (plg. perkeltinė reikšmė kaip pavadinimo perkėlimo rezultatas). Žodžio funkcija yra tam tikros daiktų, reiškinių ir pan. klasės (ar jos atstovo) pavadinimas. Tokiu būdu daugiareikšmis žodis susijęs su skirtingomis klasėmis, resp. denotais. Pagal žodžių pavadinamų denotatų klasių ryšius siūlome skirti keturias daugiareikšmio žodžio semantines zonas: 1) prototipinio denotato aktualizacijos, 2) denotato išplėtimo / susiaurinimo, 3) denotato kito aspekto aktualizacijos ir 4) naujo denotato įvardijimo zonas. Yra pagrindo manyti, kad tokia daugiareikšmio žodžio samprata adekvačiau atspindi mentalinius procesus, vykstančius kalbėtojo sąmonėje šnekos akto metu, kai pirmiau įvyksta tam tikro dalyko, reiškinio suvokimas, o vėliau eina jo įvardijimas. Tačiau leksikografijos praktikai galbūt tinkamesnis yra tradicinis statinis daugiareikšmiškumo supratimas, kai orientuojamasi į šnekos akto adresatą ir žodžio reikšmės išdėstomos pagal jų funkcinį reikšmingumą.

Aloyzas Gudavičius

SEMANTIC STRUCTURE OF A WORD FROM THE POINT OF VIEW OF NOMINATION

Summary

Keywords: *semantic structure of a word, polysemy, metaphor, nomination.*

Traditionally, main and subsidiary meanings, which in turn are subdivided into direct and figurative meaning, are distinguished in the polysemous word. Such approach when the meaning is viewed as a defined element of the language system that is perceived by a speech addressee can be called static. From the speaker's viewpoint, the meaning is a dynamic phenomenon because it emerges as a result of word usage to name a certain thing (cf. figurative meaning as a result of transfer of a name). The function of the word is naming a certain class of objects, phenomena, etc. (or its representative). This way the polysemous word is related to different classes of denotation. According to the links between classes of denotations named by the word we propose to distinguish four semantic zones of the polysemous word: 1) actualisation of the prototypical class, 2) expansion / narrowing of the class, 3) actualisation of another aspect of the class, 4) naming a new class. There is a presumption to maintain that such conception of the polysemous word more adequately reflects mental processes that take place in the speaker's consciousness during a speech act when naming of a certain thing, phenomenon is preceded by its perception. However, traditional static conception of polysemy is perhaps more suitable for practice of lexicography when the focus is on the addressee of the speech act and the meanings of the word are listed according to their functional significance.